

ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙ ІНСТИТУЦІЙНОЇ АРХІТЕКТОНІКИ

Логвиненко О. О., аспірант

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Визначено зміст економічного простору як категорії інституційної архітектоники. Розкрито сутність інституціоналізації економічного простору. Систематизовано та класифіковано рівні та форми просторової організації економічної системи за критеріями просторової та просторово-часової визначеності.

Ключові слова: економічний простір, інституціоналізація економічного простору, регіон, центр, провінція, периферія.

Определено содержание экономического пространства как категории институциональной архитектуры. Раскрыта сущность институционализации экономического пространства. Систематизированы и классифицированы уровни и формы пространственной организации экономической системы по критериям пространственной и пространственно-временной определенности.

Ключевые слова: экономическое пространство, институционализация экономического пространства, регион, центр, провинция, периферия.

The maintenance{contents} of economic space as category of institutional architectonics is certain. The essence of the economic space institutionalisation is opened. Levels and forms of the spatial organization of economic system by criteria of spatial and existential definiteness are systematized and classified.

Keywords: an economic space, the institutionalization of the economic space, a region, the center, the province, the periphery.

Вступ. Наприкінці XX - початку XXI сторіччя українська економіка (як і суспільство у цілому) відчула та продовжує відчувати два послідовних потрясіння, своєрідні суспільно-економічні «тектонічні зсуви» - внутрішній та зовнішній. Внутрішній зсув був пов'язаний із крахом планової системи господарювання на тлі розпаду СРСР і формуванням ринкової моделі економіки, а зовнішній – із впливом глобалізації в процесі зростання відкритості економіки. Кожний із цих зсувів окремо здатний справити катастрофічний вплив на соціум, але їх одночасна дія може повністю зруйнувати дієздатність суспільства аж до фактичного зникнення національної економіки як такої і перетворення її у повністю залежний від транснаціональних корпорацій додаток, що працює виключно на реалізацію інтересів інших країн.

Суттєвою обставиною при цьому є те, що зазначені процеси відбуваються в умовах зростаючої невизначеності їхніх наслідків для соціально-економічного розвитку країн з транзитивною економікою. Тому вкрай важливим завданням є науковий аналіз цих процесів задля вироблення ефективних механізмів нейтралізації їхніх негативних наслідків засобами державної економічної політики. Наскільки успішною буде ця політика залежить не тільки від об'єктивності наукового аналізу, але здебільшого від відповідальності та професіоналізму самих політиків. Водночас, враховуючи розбалансованість самої системи державного регулювання економіки внаслідок внутрішньої політичної нестабільності в Україні, слід, на нашу думку, брати до уваги дію цього чинника в процесі теоретичного аналізу та обґрунтування відповідних висновків та рекомендацій.

Постановка завдання. Глобалізація значно підвищила роль просторової складової економічної діяльності, але одночасно суттєво ускладнила зв'язок між економічним простором та економічною територією відповідних країн, зокрема, завдяки зростаючій віртуалізації економічного життя та невпинному відокремленню фінансового сектора економіки від реального. Крім того, загострення боротьби за ресурси актуалізувало значення адміністративно закріпленої території з наявними на ній економічними ресурсами як однієї з найважливіших ознак сталості та цілісності національно відокремленої економічної системи.

Враховуючи комплексний характер зазначених проблем, ми вважаємо, що найбільш адекватним інструментарієм економіко-теоретичного аналізу сучасної просторової динаміки транзитивної економічної системи є методологія інституціоналізму, яку активно розробляють такі вчені, як Т.Артьомова, С.Архієреєв, В.Базилевич, В.Геєць, А.Гриценко, В.Дементьєв, Р.Капелюшников, Б.Кваснюк, А.Олейник, В.Тарасевич, Л.Шаститко, О.Яременко та інші [див.: 1-4; 6; 8-11] і в межах якої формується новий науковий напрям – інституційна архітектоніка [5], яка може бути та має стати ефективним засобом належного структурування сучасного суперечливого економічного простору з метою його адекватного пізнання. Завданням цієї статті є розкриття змісту економічного простору як категорії інституційної архітектоники та сутності інституціоналізації економічного простору з метою систематизації та класифікації рівнів та форм просторової організації економічної системи.

Результати. У сучасних умовах суттєво ускладнилась структура економічного простору внаслідок дії суперечливої сукупності багатьох чинників. Головні чинники можуть бути класифіковані на внутрішні (адміністративно-територіальний поділ, рівень інституційної впорядкованості економічної системи, рівень її відкритості), зовнішні (глобалізація, діяльність транснаціональних корпорацій та міжнародних економічних інститутів) та проміжні (структура національної економіки, рівень розвитку інформаційних та телекомунікаційних мереж), а також їх співвідношення та взаємний вплив на різних етапах розвитку економічного простору. Зазначена класифікація свідчить про те, що у сучасних умовах значно підвищилась роль неекономічних, у тому числі інституційних, чинників

економічного зростання. Тому постає нагальна потреба у розширенні категоріального ряду, яким описується це ускладнення, з метою більш адекватного теоретичного відображення закономірності регіоналізації господарського життя та економічної діяльності людей.

Заради справедливості треба відзначити, що такі науки, як теоретична географія, соціологія, політологія широко використовують відповідні терміни, але економічна наука до цього часу трималась осторонь цих питань. Проте, з огляду на потужні можливості методології інституціоналізму, таке становище не можна вважати нормальним, оскільки саме інституціональна економічна теорія вже давно виходить з того, що сталість будь-якої економічної системи, а тим більше сталість трансформаційної економіки, підтримується значною мірою завдяки дії культурних інститутів, які забезпечують спадкоємність людської поведінки, в тому числі економічної, та її консерватизм.

З цього приводу слід зазначити щонайменше дві обставини. Перша з них стосується зростання «просторової» ролі соціокультурних кордонів відносно кордонів адміністративних та/або державних (відзначимо, що само по собі поняття «кордон» зазвичай асоціюється із адміністративним або державним кордоном, тобто з територіальним виміром, і це має своє історичне пояснення). У загальному сенсі соціокультурна складова економічної діяльності людей забезпечує збереження традицій, звичок, навичок ведення господарства та унеможливорює миттєві зміни цих інституційних складових в періоди різких трансформаційних змін. Разом з тим прискорений динамізм сучасного розвитку, спричинений глобалізацією, веде до суттєвих змін соціокультурного середовища. При цьому взаємний вплив соціокультурних та адміністративних кордонів змінюється таким чином, що, з одного боку, адміністративний (державний) кордон поступово перестає бути бар'єром для поширення нових тенденцій соціально-економічного розвитку, але, з іншого боку, соціокультурні кордони одночасно перетворюються на чинник можливого гальмування розповсюдження цих же самих тенденцій.

Яскравим прикладом такої взаємодії може бути розподіл орієнтацій українського населення щодо геополітичних векторів розвитку країни. Жителі західних областей, для яких вже давно стала нормою можливість працевлаштування за кордоном та які своєю працею фактично запроваджують європейські стандарти життя у західних регіонах (що, на перший погляд, є дещо парадоксальним в умовах значно нижчого рівня економічного розвитку цих областей порівняно зі східними регіонами), доволі успішно засвоюють і європейські трудові мотивації, і ціннісні орієнтації (в чому чималу роль відіграє також конфесійний чинник). Водночас, в умовах, здавалося б, відсутності перепон (у вигляді кордонів державних) для масового розповсюдження таких життєвих настанов на схід країни цього не спостерігається, оскільки ментальні орієнтації жителів східних регіонів на зв'язки із північним сусідом явно переважають.

З урахуванням цих обставин ми вважаємо за можливе запропонувати наступне визначення економічного простору: економічний простір - це сукупність інституціоналізованих формальними та неформальними нормами та правилами економічних відносин між учасниками - економічними суб'єктами (бізнесом), домогосподарствами, державою - з приводу створення, розподілу та перерозподілу вартості між територіально відокремленими політико-адміністративними утвореннями в процесі використання територіально закріплених економічних ресурсів.

Відповідно зміст інституалізації економічного простору полягає в еволюційному формуванні сукупності інституційних одиниць, об'єднаних: спільною територією створення вартості, закріпленою відповідним політико-адміністративним поділом; спільними соціокультурними стереотипами, в тому числі системою формальних і неформальних норм, правил, традицій, звичок економічної поведінки; спрямованістю на забезпечення сталого соціально-економічного розвитку спільної території на основі оптимальної взаємодії. Слід зазначити, що ця сталість постійно підривається під впливом зростаючої відкритості як наслідку глобалізації.

Врахування механізму та процесів інституалізації економічного простору дозволяє по-новому підійти до вирішення питання щодо виявлення форм просторової організації економічної системи. Традиційно головною такою формою вважався регіон, і це не викликає принципових заперечень. Але само по собі поняття «регіон» позбавлене якісної завершеності та змістовної визначеності і відображає домінування територіальної складової в трактовці регіону, а не, скажімо, економічної складової (яка, на нашу думку, у сучасних умовах є домінуючою). Між тим, сучасне суспільствознавство вже напрацювало категоріальний ряд, який може стати у нагоді при дослідженні просторової динаміки економічної системи. Зокрема, дуже вдалим уявляється використання категорії «культурний ландшафт», яка з успіхом використовується в інших науках, зокрема, в теоретичній географії. Так, В.Каганський визначає культурний ландшафт як освоєний простір земної поверхні. Причому, на відміну від антропогенного ландшафту культурний ландшафт освоєний не тільки утилітарно, але й ціннісно-символічно, та забезпечує при цьому можливість тривалого повноцінного життя значної людської спільноти [7]. Дуже важливою уявляється в цьому підході вказівка на ціннісну складову культурного ландшафту, оскільки ціннісний підхід щільно кореспондує з часовим аспектом просторової динаміки економічної системи, підвалини для виділення якого містять праці А.А.Гриценка та Т.В.Артьомової [див., зокрема: 1; 3]. Саме завдяки єдності культурної та економічної цінності господарського простору можна розкрити складну регіональну структуру економіки будь-якої країни або будь-якого

регіону всередині країни. При цьому ми пропонуємо застосовувати два різних критерії класифікації форм та рівнів економічного простору - критерій просторової та критерій просторово-часової визначеності.

За критерієм просторової визначеності треба виділяти регіон як первинне адміністративно закріплене в межах окремої країни утворення, що характеризується єдністю території, господарства, соціальних стандартів життя, ментально-культурних стереотипів, історичних традицій.

Що ж до критерію просторово-часової визначеності, то, відповідно до нього, регіональні утворення набувають якісної визначеності завдяки поєднанню територіальної та економічної (ціннісної, вартісної) компонент. Розглядаючи далі поглиблення та розвиток зазначеного категоріального ряду, слід мати на увазі застосування сучасною економічною наукою такої пари категорій, як «центр» та «периферія». Ці категорії з успіхом застосовуються при дослідженні тенденцій розвитку світової економіки та використовуються для узагальненої характеристики двох груп країн – провідних (центр) та тих, що розвиваються (периферія). На нашу думку, цей підхід з успіхом може застосовуватись і при дослідженні динаміки просторової організації економічної системи всередині багатьох країн (зокрема, України). Справа в тому, що така двополюсна організація є типовою для країн з домінуванням ролі столиці по відношенню до інших регіонів. Свого часу це було властивим для СРСР і до цього часу збереглося у Росії. Так само для України є характерною концентрація економічної активності у Києві, зокрема концентрація до 40% фінансових ресурсів, загальної кількості банків та професійних учасників фондового ринку.

В науковій літературі останніх років додатково визначається така форма регіону, як провінція [7], яка посідає проміжне місце між центром та периферією. При цьому для центра (різновидами якого є моноцентризм та поліцентризм) характерна, як вже зазначалось, надмірна концентрація усіх видів ресурсів (непропорційно площі та населенню), в той час як периферія, що представлена більшістю населення, функціонує в умовах жорсткого дефіциту ресурсів та є повністю залежною від центра. На відміну від неї, провінція характеризується самодостатністю та наявністю внутрішніх ресурсів для впевненого збалансованого розвитку.

Для кожної з цих форм щільність економічного простору є неоднаковою: найбільшою вона стає у центрі, найменшою – на периферії, а провінція посідає проміжне місце. Більш того, навіть усередині кожної з цих форм відзначаються перепади у щільності економічного простору, а, з урахуванням віртуалізації економічного життя, відносно автономне (від географічного простору) буття економічного простору отримує своє логічне і фактичне завершення: в умовах інформаційної економіки інтенсивність формування вартості територіально прив'язується до тих точок географічного простору, де концентрується людський капітал як чинник створення та передачі інформації, її живий носій. Решта країни може при цьому виробляти кількість вартості, співрозмірну з тим, скільки її продукує розташований у відповідному місці сконцентрований людський капітал. Яскравим прикладом такої ситуації є індійська економіка з її власною «силіконовою долиною» у Бангалорі, яка дивним (на перший погляд) чином співіснує із традиційним сектором економіки.

Таким чином, з'являється можливість розглядати регіональний розвиток економічної системи у єдності її головних чинників розвитку. Відтак з'являється можливість надати завершене пояснення різних результатів соціально-економічного розвитку країн, які знаходяться у подібних природних умовах.

Отже, за критерієм просторово-часової визначеності ми виділяємо 3 форми просторової організації економічної системи: центр (з домінуванням часової складової, тобто високою територіальною концентрацією віртуального економічного простору, яка забезпечує повне фінансове самозабезпечення на відповідній території), периферію (з домінуванням просторової складової та низьким рівнем віртуалізації економічного простору, наслідком чого виступає поєднання ознак депресивності із фінансовою залежністю від центра) та провінцію (із збалансованістю просторової та просторово-часової складових при середньому рівні територіальної концентрації віртуального економічного простору, яка забезпечує сталий територіальний розвиток в поєднанні з фінансовою самодостатністю).

Висновки. Запропонована класифікація форм просторової організації економічної системи дозволяє розробляти та запроваджувати більш гнучкі варіанти регіональної політики, які адекватно враховували б інституційні відмінності окремих регіонів усередині країни та потенціал переходу від одного якісного стану в інший (наприклад, від периферії у провінцію, від провінції до центра або від провінції до периферії тощо), а також загрози негативних змін у якісній визначеності того чи іншого регіону. Крім того, ця класифікація може стати в нагоді при розробці проектів адміністративної реформи та змін адміністративно-територіального поділу країни. Нарешті, врахування віртуального економічного простору (поля створення вартості) при розробці критеріїв виділення форм просторової організації надає можливість відображати вплив глобалізації на просторову організацію економічної системи та суперечливу взаємодію власне просторової та просторово-часової складових сучасних економічних систем.

Література:

1. Артемова Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования. - К.: 2006. - 444 с.
2. Архипьев С.И. Трансакційний сектор економіки України. - Х.: ХФ НІСД, 2003. - 56 с.
3. Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. - К.: Основа, 2005. - 192 с.
4. Деметьев В.В. Экономика как система власти. - Донецк: Каштан, 2003. - 403 с.
5. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А.А.Гриценко. - Х.: Форт, 2008. - 928 с.

6. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія/ Редкол.: С.І.Пірожков, В.М.Трегобчук.- К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005.- 540 с.
7. Каганский В. Россия. Провинция. Ландшафт// Отечественные записки.- 2006.- № 5.- С. 97-108.
8. Капелюшников Р.И. Экономическая природа прав собственности.- М.: ИМЭМО, 1990.- 87 с.
9. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учеб. пособие.- М.: ИНФРА-М, 2002.- 461 с.
10. Шаститко А.Е. Неоинституциональная экономическая теория.- М.: Теис, 1999.- 465 с.
11. Яременко О.Л. Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект.- Х.: Основа, 1998.- 180 с.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2008 р.